Η νέα κατάσταση στην Εκκλησία και οι μαζικές μεταστροφές στον χριστιανισμό επηρεάζουν τα παλαιότερα μυστήρια, όπως το βάπτισμα ή την Ευχαριστία, και ολόκληρη τη λειτουργική ζωή, ενώ εμφανίζονται νέες μορφές ευσέβειας με τη λατρεία των αγίων ή το προσκύνημα. Ο χρόνος, ο χώρος, η ίδια η κοινωνία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας φαίνεται πως εκχριστιανίζονται.

{tab=Μυστήρια, Λειτουργία}

Από τις αρχές του χριστιανισμού, εισέρχεται κανείς στην Εκκλησία με το βάπτισμα, ιεροπραξία όπου θεμελιώδης είναι η εμβάπτιση στο νερό, με την οποία ο βαπτιζόμενος γίνεται χριστιανός και τέκνο του Θεού και λυτρώνεται από τις προηγούμενες αμαρτίες του. Η προετοιμασία των κατηχουμένων και οι τελετές του βαπτίσματος είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται ήδη από τον 3ο αιώνα. Μολονότι βαπτίζονται και παιδιά, η Εκκλησία ασχολείται κυρίως με το βάπτισμα των ενηλίκων και τα πράγματα διατηρούνται έτσι κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα.

Το καθεστώς του κατηχούμενου ποικίλλει ανάλογα με τις περιοχές και τις εποχές, αλλά γενικά μπορούμε να διακρίνουμε δύο τύπους. Στην πρώτη περίπτωση, οι κατηχούμενοι αφού αρνηθούν τη λατρεία των ειδώλων λαμβάνουν μια στοιχειώδη κατάρτιση και, μετά την τελετή αποδοχής, τους επιτρέπεται μεν να συμμετέχουν στο πρώτο μέρος της Ευχαριστίας, με τις αναγνώσεις και το σχολιασμό των κειμένων, το οποίο μπορούν να παρακολουθήσουν, αλλά απομακρύνονται κατά το υπόλοιπο μέρος της λειτουργίας: ονομάζονται "ακροατές" (*ακροώμενοι*). Στη δεύτερη περίπτωση, οι *φωτιζόμενοι* (illuminandi), εισάγονται στην προετοιμασία του βαπτίσματος. Στην αρχή της Σαρακοστής, αφού περάσουν από αυστηρή εξέταση, ο επίσκοπος τους εγγράφει σε κατάλογο, και το αίτημα τους το στηρίζουν εγγυητές, προδρομικές μορφές του νονού και της νονάς. Κατά τη διάρκεια της Σαρακοστής, προετοιμάζονται για το βάπτισμα με ασκητική ζωή, διάφορες τελετές και διδασκαλία που τη γνωρίζουμε από τις κατηχήσεις. Σημαντική θέση κατέχουν οι εξορκισμοί αλλά και η "παράδοση" του Συμβόλου: οι κατηχούμενοι απαγγέλλουν μπροστά στον επίσκοπο το Σύμβολο της Πίστεως (το λατινικό Credo) που τους έχει διδάξει. Οι τελετές με τις οποίες αποτάσσονται τον Σατανά και συντάσσονται με τον Χριστό γίνονται λίγο πριν από το καθεαυτό βάπτισμα.

Η βάπτιση τελείται καταρχήν από τον επίσκοπο τη νύχτα του Πάσχα ή με την ευκαιρία άλλων εορτών (Θεοφάνια, Πεντηκοστή). Ο βαπτιζόμενος, γυμνός, χρίεται με έλαιο σε όλο του το σώμα και έπειτα κατεβαίνει στην κολυμβήθρα, όπου εμβαπτίζεται τρεις φορές στο νερό στο όνομα της Αγίας Τριάδας. Μετά την εμβάπτιση, ο νεοφώτιστος χρίεται ξανά, και ο επίσκοπος επιθέτει τα χέρια στο κεφάλι του. Λίγο μετά, συμμετέχει για πρώτη φορά στη Θεία Ευχαριστία.

Όλες τις ιεροπραξίες τις τελεί καταρχήν ο επίσκοπος, τις περισσότερες φορές σε ειδικό κτίριο, το βαπτιστήριο. Με τις μαζικές όμως μεταστροφές, οι βαπτίσεις πολλαπλασιάζονται και τελούνται πια από ιερείς ή διακόνους, συχνά σε απλές εκκλησίες των αγροτικών περιοχών και σε διάφορες ημερομηνίες εντός του έτους. Κατά τον 6ο αιώνα, με τον εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας, οι βαπτίσεις ενηλίκων υποχωρούν έναντι των βαπτίσεων παιδιών. Οι θεσμοί της κατήχησης τείνουν ως εκ τούτου να εξαφανιστούν σε ορισμένες περιοχές.

Μετά τη βάπτιση, ο χριστιανός μπορεί να συμμετέχει πλήρως στη λειτουργία της Ευχαριστίας, τη "θεία λειτουργία", τη "missa" των Λατίνων, που διαδραματίζει θεμελιώδη ρόλο στη ζωή της Εκκλησίας. Οι πιστοί, συγκεντρωμένοι γύρω από τον επίσκοπο και τον κλήρο, παρακολουθούν την ανάγνωση και την ερμηνεία της Αγίας Γραφής, προσεύχονται από κοινού, κοινωνούν των "αχράντων μυστηρίων", πίνοντας τον αγιασμένο οίνο και τρώγοντας τον αγιασμένο άρτο. Η ευχαριστήρια σύναξη διαιρείται σε δύο μέρη: το πρώτο μέρος, ανοιχτό σε όλους, είναι αφιερωμένο στη διδασκαλία, με αναγνώσματα από τη Βίβλο, και στη συνέχεια στο κήρυγμα. Έπειτα οι κατηχούμενοι απομακρύνονται και αρχίζει η λειτουργία των πιστών, η καθεαυτό Ευχαριστία. Όταν ο άρτος και ο οίνος προσκομιστούν στο ιερό θυσιαστήριο, ο επίσκοπος ή ο ιερέας που τελεί τη θεία Ευχαριστία απαγγέλλει την αναφορά, θυμίζοντας τον θάνατο και την ανάσταση του Χριστού και τη θέσπιση της Ευχαριστίας τη Μεγάλη Πέμπτη, και στη συνέχεια την επίκληση (προς το Άγιο Πνεύμα), στην οποία οι ανατολικές Εκκλησίες αποδίδουν τη μεγαλύτερη σημασία. Τα δίπτυχα ζώντων και νεκρών που διαβάζονται στη συνέχεια μαρτυρούν την ενότητα της Εκκλησίας. Ακολουθούν το Πάτερ Ημών και η μετάληψη του κλήρου και των πιστών.

Με την αύξηση του αριθμού των χριστιανών πολλαπλασιάζονται οι τόποι λατρείας και, αντί για τον επίσκοπο, την Ευχαριστία μπορεί να τελεί ένας πρεσβύτερος. Ήδη από τον 4ο αιώνα, οι πιστοί παύουν να κοινωνούν σε κάθε λειτουργία. Η στάση αυτή, που δηλώνει ίσως μείωση του ενθουσιασμού, βαίνει παράλληλα με την αύξουσα ιεροποίηση του μυστηρίου, την οποία μαρτυρεί μέσα στις εκκλησίες η σαφής τομή ανάμεσα στον νάρθηκα, όπου παρίστανται οι πιστοί, και την Αγία Τράπεζα στο χοροστάσιο, όπου παρίσταται ο κλήρος.

Πέρα από την Ευχαριστία, η ζωή του χριστιανού σημαδεύεται από διάφορες θρησκευτικές πράξεις. 0 γάμος, μολονότι παραμένει ουσιαστικά πολιτικός και ρωμαϊκός, εκχριστιανίζεται: η junctio dextrarum και η velatio ευλογούνται παράλληλα από έναν επίσκοπο ή ιερέα, κυρίως όμως ο γάμος είναι καταρχήν αδιάλυτος, εκτός από ειδικές περιπτώσεις. Η χειροτονία δηλώνει την είσοδο στα διάφορα εκκλησιαστικά αξιώματα. Οι κηδείες είναι επίσης θρησκευτικές. Σε πιο ξεχωριστές περιπτώσεις, ο χριστιανός που αμάρτησε βαριά, λατρεύοντας τα είδωλα ή διαπράττοντας φόνο ή μοιχεία, υποβάλλεται σε μετάνοια: ο επίσκοπος, που πληροφορείται το αμάρτημα κατά την εξομολόγηση ή το μαθαίνει από αλλού, μπορεί να απομακρύνει τον αμαρτωλό από την κοινότητα και να του

επιβάλλει επιτίμιο. Τα επιτίμια ποικίλλουν ανάλογα με τις περιοχές. Η δημόσια μετάνοια όμως είναι πάντοτε μακροχρόνια, έστω και αν η αυστηρότητα της Εκκλησίας έχει την τάση να απαλύνεται. Εξάλλου, δεν μπορεί να επαναληφθεί, και το βαρύ παλαιό σύστημα της μετάνοιας εξηγεί γιατί αναβαλλόταν τόσο πολύ μια βάπτιση ή μια πρώτη μετάνοια.

0 *εκχριστιανισμός του χρόνου* είναι αισθητός σε όλους τους κύκλους της ζωής του πιστού. Την ημέρα τη ρυθμίζουν οι ιδιωτικές ή δημόσιες προσευχές: στις εκκλησίες για τους λαϊκούς, ο όρθρος και ο εσπερινός, καθώς και οι αγρυπνίες (ολονυκτίες πριν από γιορτές ή ευχαριστήριες τελετές) συνοδεύονται από ύμνους, ενώ στα μοναστήρια, όπου το σύστημα των "ωρών" ολοκληρώνεται, διατηρούν μια ψαλμωδία με λιγότερα ποικίλματα. Αλλά και η εβδομάδα αποκτά τον δικό της ρυθμό, με την "ημέρα του Κυρίου" (Κυριακή ή Domenica), που ο Κωνσταντίνος είχε ήδη ορίσει ως εορτάσιμη προς τιμήν του Ήλιου, αλλά και τις νηστείες της Τετάρτης και της Παρασκευής, μέρες κατά τις οποίες τελείται σε ορισμένες περιοχές η Θεία Ευχαριστία.

Το έτος επίσης οργανώνεται θρησκευτικά, και κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή προσδιορίζεται και ενοποιείται το λειτουργικό ημερολόγιο. Περιλαμβάνει πολλούς κύκλους. Ο πιο παλιός έχει ως κέντρο την παλαιότατη εορτή του Πάσχα, κατά την οποία οι χριστιανοί εορτάζουν τη μνήμη της ανάστασης του Κυρίου. Η σύνοδος της Νικαίας προσπαθεί να επιβάλλει σε όλη την αυτοκρατορία ενιαία ημερομηνία για τον εορτασμό του Πάσχα, αυτήν που υιοθετούν οι Εκκλησίες της Ρώμης και της Αλεξάνδρειας, αλλά δεν τα καταφέρνει εντελώς. Του Πάσχα προηγείται η Μεγάλη Εβδομάδα και νηστεία πολλών ημερών (συνήθως σαράντα) που ορίζεται επίσης χρονικά τον 4ο αιώνα. Μετά το Πάσχα ακολουθεί εορτάσιμο διάστημα πενήντα ημερών που κλείνει με την Πεντηκοστή, σε ανάμνηση της επιφοίτησης του Αγίου Πνεύματος στους αποστόλους, ενώ η Ανάληψη του Κυρίου, που σύντομα γίνεται ξεχωριστή εορτή, εορταζόταν την τεσσαρακοστή μέρα μετά το Πάσχα.

Το λειτουργικό έτος περιλαμβάνει επίσης εορτές συνδεόμενες με τη γέννηση του Χριστού. Η εορτή των Χριστουγέννων, που μαρτυρείται για πρώτη φορά το 336, εμφανίζεται πρώτα στη Δύση. 0 δημοφιλής της χαρακτήρας φαίνεται να ευνοήθηκε από τη σύμπτωση με μια γιορτή του ήλιου. Στην Ανατολή, κατά τα Θεοφάνια, στις 6 Ιανουαρίου, εορτάζεται η "φανέρωση" του Χριστού στον κόσμο. Κατά βάση, εορτάζεται η ανάμνηση της βάπτισης του Κυρίου από τον Ιωάννη Βαπτιστή στον Ιορδάνη, αλλά και η ανάμνηση της γέννησης του και της προσκύνησης των Μάγων. Η εορτή των Χριστουγέννων διαδίδεται σιγά σιγά στην Ανατολή: η Κωνσταντινούπολη υιοθετεί τη γιορτή κατά τη δεκαετία του 380, αλλά οι Εκκλησίες της Αιγύπτου και των Ιεροσολύμων παραμένουν για καιρό επιφυλακτικές, και μόνον επί Ιουστίνου Β' γενικεύεται με νόμο ο εορτασμός των Χριστουγέννων στις 25 Δεκεμβρίου. Μια άλλη γιορτή συνδεδεμένη με την παιδική ηλικία του Χριστού είναι η Υπαπαντή, η λατινική Purificatio, κατά την οποία εορτάζεται η υποδοχή του Ιησού από τον

Συμεών στον Ναό σαράντα μέρες μετά τη γέννηση του, δηλαδή στις 2 Φεβρουαρίου: μία επιστολή του Ιουστινιανού γενικεύει αυτήν την ημερομηνία. Κατά το λειτουργικό έτος εορτάζεται έτσι η ανάμνηση των βασικών σταθμών της αποστολής του Χριστού επί της γης. Συμπληρώνεται με τις εορτές προς τιμήν της Παναγίας, που συνδέονται με την ζωή του Χριστού. Περιλαμβάνει επίσης πολλές εορτές των αγίων, που μαρτυρούν την εξέλιξη της χριστιανικής ευσέβειας.

{tab=Νέες μορφές ευσέβειας}

Κατά την εποχή που μας ενδιαφέρει εδώ εμφανίζονται ή αναπτύσσονται ιδιαίτερα νέες μορφές ευσέβειας, όπως η λατρεία των αγίων και της Θεομήτορος, τα προσκυνήματα στους άγιους τόπους και η προσκύνηση των εικόνων.

Στον χριστιανισμό, η λατρεία των αγίων, της οποίας οι καταβολές ανάγονται στις τιμές που αποδίδονται στους νεκρούς, απευθύνεται κατά κύριο λόγο στους μάρτυρες, η μνήμη τους εορτάζεται κατά την επέτειο του θανάτου τους που είναι και η ημέρα της γέννησης τους στην αιώνια ζωή (dies natalis). Ο εορτασμός αυτός που επιτελείται με διάφορες λατρευτικές τελετές στο μνήμα του αγίου, συνοδεύεται πολύ νωρίς από επικλήσεις για μεσιτεία: ο μάρτυρας φαίνεται κατάλληλος να επιτύχει εκ μέρους του Θεού τις χάρες που του ζητούν οι άνθρωποι. Με την αποκατάσταση της ειρήνης στην Εκκλησία, οι εορτές των μαρτύρων, που ορισμένοι είχαν πεθάνει πρόσφατα κατά τους μεγάλους διωγμούς, πολλαπλασιάζονται και αποκτούν λαμπρότητα. Κάθε Εκκλησία τιμά τους μάρτυρες της, και το εορτολόγιο πλουτίζεται με ένα αγιολόγιο το οποίο περιλαμβάνει και άλλους αγίους: προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης, αποστόλους ή πρόσωπα της Καινής Διαθήκης που συχνά είναι και μάρτυρες, επισκόπους (μάλλον σπάνια στη Δύση), και κυρίως ασκητές και μοναχούς που, τιμώμενοι ορισμένες φορές ήδη εν ζωή για τα πνευματικά χαρίσματα τους, μπορεί, από τον 4ο αιώνα και μετά, να δέχονται μετά θάνατον λατρεία όμοια με εκείνη των μαρτύρων. Τότε δεν υπήρχε ακόμα αρμόδια αρχή για να ορίζει ποιος είναι άγιος και ποιος όχι. Οι τοπικές Εκκλησίες είναι στο θέμα αυτό ανεξάρτητες, και συχνά, αντί να προωθούν μια λατρεία, απλώς καταγράφουν την ύπαρξη της.

Το αγιολόγιο των Εκκλησιών αναπτύσσεται: τα Ιεροσόλυμα, που στις αρχές του 5ου αιώνα εορτάζουν περίπου καμιά εικοσαριά αγίους καθ' όλο το λειτουργικό έτος, κατά τον 8ο αιώνα εορτάζουν τόσους μόνον για τον μήνα Ιανουάριο. Αρχικά τοπικές, οι γιορτές μπορεί να συγκεντρώνουν τους επισκόπους και τους πιστούς γειτονικών πόλεων. Ορισμένες λατρείες τείνουν να διαδοθούν, ή και να γίνουν καθολικές, έστω και αν έχουν ιδιαίτερα προνομιακά κέντρα: έτσι, ο Άγιος Ιωάννης ο Βαπτιστής εορτάζεται σε όλη τη χριστιανοσύνη, αλλά τα ιερά που κατέχουν ένα μέρος των λειψάνων του, όπως η Σεβάστεια στην Παλαιστίνη, ή η

Έμεσα, είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Από την άλλη πλευρά, ισχυρές Εκκλησίες, όπως αυτή της Αντιόχειας, εντάσσουν στο αγιολόγιο τους όχι μόνον αγίους που εορτάζονται παντού, αλλά επίσης και ονόματα που δανείζονται από Εκκλησίες εξαρτώμενες από αυτές. Οι μετακινήσεις των λειψάνων -μετακομιδή ή διαμελισμός- συμβάλλουν επίσης στη διάδοση της λατρείας.

Η Εκκλησία περιβάλλει αυτόν τον λαϊκό ενθουσιασμό που εγείρει η λατρεία των αγίων, προσπαθώντας να περιορίσει ό,τι θεωρεί υπερβολές. Η λατρεία οργανώνεται κυρίως γύρω από τον τάφο του αγίου που, από την εποχή της ειρήνευσης στην Εκκλησία και μετά, μπορεί να περικλείεται μέσα σε ειδικό κτίριο, ενίοτε μνημειώδες, το *μαρτύριον*, το οποίο συχνά βρίσκεται εκτός της πόλης όπως και κάθε τάφος. Εκεί συρρέουν οι πιστοί, καμιά φορά από μακριά, στη γιορτή του αγίου, που μπορεί να λάβει και τη μορφή πανήγυρης, αλλά και σε οποιαδήποτε άλλη στιγμή του χρόνου. Για να επιτύχουν τη χάρη που εκλιπαρούν ή το θαύμα που ελπίζουν, πρέπει να έρθουν σε όσο το δυνατόν στενότερη επαφή με το λείψανο. Σε ορισμένα ιερά οι προσκυνητές μπορεί να παραμένουν πολλές μέρες δίπλα στον τάφο του αγίου, εφαρμόζοντας τις τελετές εγκοίμισης.

Το *λείψανο* του αγίου αποτελεί το κέντρο της λατρείας. Το σκήνωμα μπορεί να μεταφέρεται, όπως γίνεται στην Κωνσταντινούπολη που δεν έχει πολλούς εγχώριους μάρτυρες και αναγκάζεται να εισάγει λείψανα αγίων από αλλού. Μπορεί επίσης να διαμελίζεται: από το λείψανο του Αγίου Στεφάνου, που ανακαλύφθηκε το 415 στην Καφαρμπαρίχα της Παλαιστίνης και μεταφέρθηκε στα Ιεροσόλυμα, αποσπώνται οστά, ευνοώντας τη δημιουργία δευτερευόντων τόπων λατρείας. Κάποιοι λαϊκοί καταφέρνουν να πάρουν στην κατοχή τους μέρη λειψάνων και τα αποθέτουν στις εκκλησίες που ιδρύουν ή τα χρησιμοποιούν ιδιωτικά. Απλές εκκλησίες διαθέτουν στοίβες ολόκληρες και η διαφορά ανάμεσα σε μαρτύριο και εκκλησία τείνει να εξαφανιστεί. Παράλληλα διαδίδεται το έθιμο να αποτίθενται λείψανα κάτω από την Αγία Τράπεζα μιας νέας εκκλησίας.

Η επιτυχία που γνωρίζει η λατρεία των αγίων μαρτυρείται και από διάφορα σύνδηλα φαινόμενα. Οι εκκλησίες που παλαιά έφεραν αφηρημένα ονόματα, όπως στην Κωνσταντινούπολη η Αγία (του Θεού) Σοφία ή η εκκλησία της Ειρήνης (Αγία Ειρήνη), συχνά λαμβάνουν το όνομα ενός μάρτυρα. Το κύρος και η διάδοση μιας λατρείας μπορεί να σημαίνει πολλά για το κέντρο της: ο αυτοκράτορας Ζήνων χορηγεί το καθεστώς πόλης στη Λεοντόπολη της Ισαυρίας προς τιμήν του μάρτυρα Κόνωνα, ενώ ο Αναστάσιος κάνει το ίδιο για τη Ρουσαφά, που μετονομάζεται σε Σεργιούπολη, και για τα Ευχάιτα. Στους τόπους προσκυνήματος παρατηρείται οικοδομικός οργασμός που αποκαλύπτει το σφρίγος της λατρείας.

Μεταξύ των αγίων, η χριστιανική λατρεία δίνει ειδική θέση στην Παναγία, τη Θεομήτορα. Πολύ νωρίς, το ευαγγέλιο του Λουκά και το Πρωτοευαγγέλιο του Ιακώβου πρόβαλλαν τη μορφή της, αλλά πρέπει να έρθει ο 5ος αιώνας και οι χριστολογικές έριδες για να προσλάβει η λατρεία της Παναγίας όλη της τη σημασία.

Κατά τον 5ο αιώνα επίσης αρχίζουν να σχηματοποιούνται οι παραδόσεις για την τύχη της Παναγίας μετά θάνατον: το σώμα της Θεοτόκου, που είναι τόσο στενά δεμένο με το σώμα του Υιού της, δεν έχει την τύχη των κοινών σωμάτων. Ο θάνατος της Παναγίας είναι απλώς κοίμησις, και το σώμα της, ξεφεύγοντας από τη φθορά, εξαφανίζεται από τον τάφο για να ανέλθει στον ουρανό ή στον παράδεισο. Από την εποχή αυτή και μετά, οι τόποι λατρείας της Παναγίας πολλαπλασιάζονται, ιδιαίτερα στα Ιεροσόλυμα, κέντρο επεξεργασίας και διάδοσης της λατρείας της, και στην Κωνσταντινούπολη, που δέχεται έμμεσα λείψανα της Θεοτόκου, την Αγία Ζώνη, που αποτίθεται στα Χαλκοπρατεία, και τον πέπλο που λατρεύεται στις Βλαχέρνες. Όλο και πιο πολύ η πρωτεύουσα τίθεται υπό την προστασία της Παρθένου: ο Ακάθιστος Ύμνος, το πιο γνωστό βυζαντινό κοντάκιο, που συντέθηκε τον 6ο αιώνα και απέκτησε νέο προοίμιο από τον πατριάρχη Σέργιο μετά την πολιορκία της Πόλης επί Ηρακλείου, αποτελεί σχετική μαρτυρία. Παράλληλα πολλαπλασιάζονται και οι εορτές προς τιμήν της Παναγίας.

Κατά την εποχή του Κωνσταντίνου γεννιέται επίσης το προσκύνημα στους "αγίους τόπους του Χριστού", που μαρτυρείται ελάχιστα για τους προηγούμενους αιώνες. Η ίδια η ιδέα της ιερότητας ενός τόπου δεν είναι προφανής για τον χριστιανισμό και, μολονότι οι εβραϊκές του καταβολές και η ιστορία των πρώτων χρόνων τον οδηγούν να αντιμετωπίζει προνομιακά τα μέρη όπου εκτυλίχθηκαν τα επεισόδια της λύτρωσης, ορισμένοι χριστιανοί θα παραμείνουν επιφυλακτικοί απέναντι στο προσκύνημα. Οι Άγιοι Τόποι -πρόκειται για τα μέρη που οι Βυζαντινοί αποκαλούν "αγίους τόπους του Κυρίου" και όπου εκτυλίχθηκαν τα σημαντικά περιστατικά της ζωής του Χριστού- είναι επομένως όχι τόσο στοιχείο της παράδοσης όσο καινοτομία στην οποία συμβάλλει αποφασιστικά ο αυτοκράτορας με τα οικοδομήματα του.

Λίγο μετά τη σύνοδο της Νικαίας και ενώ χτίζει την Κωνσταντινούπολη, ο Κωνσταντίνος διατάσσει να οικοδομηθεί μία βασιλική στα Ιεροσόλυμα. Όταν οι οικοδομικές εργασίες έφεραν στο φως έναν τάφο που ταυτίστηκε με τον τάφο του Χριστού, το οικοδομικό πρόγραμμα αλλάζει και περιλαμβάνει βασιλική (το μαρτύρων) χωρισμένη με αίθριο από τον τάφο (της Αναστάσεως), ο οποίος ελευθερώθηκε από τον βράχο και αναδεικνύεται. Στη νοτιοανατολική γωνία του αίθριου βρίσκεται ο Γολγοθάς, ο τόπος όπου σταυρώθηκε ο Χριστός.

Με την ευκαιρία των οικοδομικών έργων του Κωνσταντίνου, ή λίγο μετά, έρχεται στο φως ένα λείψανο που ταυτίζεται με τον Σταυρό του Κυρίου, το Τίμιο Ξύλο των Βυζαντινών. Αποτίθεται στο *μαρτύριον* και αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερης λατρείας, ενώ τεμάχια του διοχετεύονται σε όλη τη χριστιανοσύνη. Η παράδοση αποδίδει την εύρεση του σταυρού στη μητέρα του Κωνσταντίνου, Ελένη. Ως εκ τούτου, η λατρεία του Σταυρού, όπως και των Αγίων Τόπων, συνδέεται πολύ στην Ανατολή με τον πρώτο βυζαντινό αυτοκράτορα και μέσω αυτού με τον αυτοκρατορικό θεσμό.

Το *μαρτύριον*, ο Γολγοθάς, και η Ανάσταση είναι το κέντρο του δικτύου των Αγίων Τόπων. Ο Κωνσταντίνος και η Ελένη χτίζουν και άλλα ιερά κοντά στα Ιεροσόλυμα, όπως τη βασιλική της Γέννησης στη Βηθλεέμ και τη βασιλική των μαθητών ή του Ελαιώνα, στο όρος των Ελαιών. Τη σκυτάλη παίρνει στη συνέχεια η ιδιωτική πρωτοβουλία. Ευσεβείς και πλούσιες προσκυνήτριες χτίζουν άλλους αναθηματικούς ναούς, όπως τον ναό της Αναλήψεως ή, στον δρόμο προς τη Βηθλεέμ, τον ναό του "Καθίσματος" της Παναγίας. Κατά τα μέσα του 5ου αιώνα, η Ευδοκία, σύζυγος του Θεοδοσίου Β' που είχε πέσει σε δυσμένεια, μεταμορφώνει τη φυσιογνωμία των Ιεροσολύμων. Μεταξύ άλλων οικοδομεί το μαρτύριο του Αγίου Στεφάνου έξω από τα τείχη της ιερής πόλης. Ναοί αφιερωμένοι σε αγίους αναμειγνύονται έτσι με τους "αγίους τόπους του Κυρίου", οι οποίοι απλώνονται και έξω από τα Ιεροσόλυμα, στη Ναζαρέτ, λόγου χάρη, ή στο όρος Θαβώρ. Στα μέσα του 6ου αιώνα, ο Ιουστινιανός θα χτίσει και άλλο κέντρο προσκυνήματος στο όρος Σινά, με δύο βασιλικές, της Αγίας Κορυφής και της Φλεγόμενης Βάτου, επικυρώνοντας έτσι τη σημασία του όρους, όπου, ήδη από τον 4ο αιώνα, έρχονται οι προσκυνητές να προσκυνήσουν τους τόπους που αναφέρονται στην Έξοδο και, κυρίως, το μέρος όπου ο Θεός παρουσιάστηκε στον Μωϋσή.

Οι προσκυνητές της Παλαιστίνης προσκυνούν έτσι ταυτόχρονα τους άγιους τόπους του Κυρίου, τα μαρτύρια και άλλα μέρη όπου διαδραματίστηκαν επεισόδια της ιερής ιστορίας. Στόχος του προσκυνήματος τους είναι κυρίως η "ιερή Πόλη του Χριστού και Θεού ημών", όπου συρρέουν πιστοί από όλη τη χριστιανοσύνη. Η Μεγάλη Εβδομάδα στα Ιεροσόλυμα είναι ιδιαίτερα θεαματική και περιλαμβάνει μια λειτουργία που ιστορεί τα Πάθη και που εντυπωσιάζει βαθύτατα. Οι γιορτές του Τιμίου Σταυρού και της Καθιέρωσης (των Εγκαινίων) των κτισμάτων του Κωνσταντίνου, στα μέσα Σεπτεμβρίου, είναι επίσης σημαντική στιγμή στη λειτουργική ζωή της ιερής Πόλης.

Η περσική κατοχή και η άλωση των Ιεροσολύμων το 614, και οι καταστροφές που επακολούθησαν, δεν σηματοδοτούν το τέλος του προσκυνήματος αλλά μεταμορφώνουν και οδηγούν την ιερή Πόλη στην παρακμή. Ο Μόδεστος Ιεροσολύμων θα επισκευάσει ατελώς τα κατεστραμμένα κτίρια. Ο Ηράκλειος, μετά τη νίκη του επί της Περσίας, θα ξαναστήσει θριαμβευτικά τον Σταυρό στο Γολγοθά. Η προέλαση όμως των μουσουλμάνων θα τον αναγκάσει πολύ γρήγορα να τον πάρει πίσω και να τον μεταφέρει στην πρωτεύουσα. Τώρα

πια τα Ιεροσόλυμα βρίσκονται εκτός της αυτοκρατορίας, και η συμπληρωματικότητα, χαρακτηριστική για την πρωτοβυζαντινή περίοδο, ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη, ως πολιτική πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, και την ιερή Πόλη, ως κέντρο θρησκευτικό, διασπάται.

Κατά την εποχή που μελετάμε εδώ εμφανίζεται μία ακόμα σημαντική καινοτομία που θα σημαδέψει τη βυζαντινή λατρεία: πρόκειται για τη σημασία που αποδίδεται στις απεικονίσεις του Χριστού, της Παναγίας και των αγίων, και κυρίως τις ζωγραφισμένες σε ξύλο φορητές εικόνες.

Κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα, οι ιδιωτικές ή δημόσιες απεικονίσεις έχουν ήδη πολιτογραφηθεί στον χριστιανισμό: απεικονίσεις σε υφάσματα και ενδύματα, μικρογραφίες στα χειρόγραφα, θεματογραφία στα ψηφιδωτά και τις τοιχογραφίες των εκκλησιών. Ορισμένοι κύκλοι παραμένουν ωστόσο εχθρικοί προς τις λατρευτικές απεικονίσεις, γλυπτές ή ζωγραφιστές. Αυτή η εχθρότητα, που έχει τις ρίζες της στην Παλαιά Διαθήκη, εξηγείται επίσης από την ύπαρξη, κατά την ίδια εποχή, ειδωλολατρικών απεικονίσεων και με την αναγκαιότητα για τους χριστιανούς να διαφοροποιηθούν από τις ειδωλολατρικές συνήθειες.

Μετά τα μέσα του 5ου αιώνα, ο ειδωλολατρικός κίνδυνος είναι μικρότερος και τον επόμενο αιώνα οι μαρτυρίες για τις απεικονίσεις και τη λατρεία τους πολλαπλασιάζονται. Οι πρώτες απεικονίσεις που διασώζονται χρονολογούνται, πράγματι, στον 6ο αιώνα. Την ίδια εποχή, ένα πολύτιμο κείμενο, που το οφείλουμε στον μητροπολίτη Εφέσου Υπάτιο, συνεργάτη του Ιουστινιανού, μας πληροφορεί για την ανεκτική και ταυτόχρονα συγκαταβατική στάση της Εκκλησίας απέναντι στη λατρεία των εικόνων.

Στα τέλη του 6ου αιώνα, βρίσκουμε τις πρώτες μνείες για θαυματουργές εικόνες του Χριστού, τις αχειροποίητες, που δεν έχουν γίνει από χέρι ανθρώπου. Η πιο διάσημη είναι η εικόνα του Χριστού της Έδεσσας, αλλά ιδιαίτερα γνωστή έγινε και η εικόνα της Καμουλίας, που εμφανίζεται στα τέλη της βασιλείας του Ιουστινιανού, ενώ ένα χωρίο του προσκυνητή της Πλακεντίας αναφέρει μιαν άλλη αχειροποίητο στην Αίγυπτο. Αναμφίβολα, με τέτοιου είδους απεικονίσεις το ζητούμενο ήταν να φανεί ότι η αναπαράσταση του Χριστού είναι εφικτή και να αρθεί κάθε αμφιβολία ως προς τη γνησιότητα τους. Επιπλέον όμως αυτό το είδος εικόνας, που παίρνει σχεδόν την αξία λειψάνου, είναι καθεαυτό ιερό και όχι απλώς διαμέσου του προσώπου που αναπαριστά.

Τα κείμενα του 6ου και του 7ου αιώνα δείχνουν πως αναπτύσσεται η λατρεία των απεικονίσεων και ιδιαίτερα των εικόνων, οι οποίες βρίσκονται ορισμένες φορές στα χέρια ιδιωτών, και μας πληροφορούν για ορισμένες τελετές: οι πιστοί γονατίζουν ή τις προσκυνούν, τις ασπάζονται, ανάβουν καντήλια μπροστά τους ή θυμίαμα. Ζητούν να τους προστατεύσουν, και έχουμε μάλιστα και το παράδειγμα μιας άρρωστης που ξύνει μια τοιχογραφία με παραστάσεις αγίων για να πιει το κονίαμα ως γιατρικό. Τα πρότυπα αυτής της λατρείας πρέπει να τα αναζητήσουμε στον παγανισμό, αλλά και στις τιμές που αποδίδονταν στις απεικονίσεις των αυτοκρατόρων και επίσης, στους κόλπους του χριστιανισμού, στη λατρεία των λειψάνων ή του σταυρού. Πρόκειται για λαϊκή λατρεία, υπό την έννοια ότι γεννιέται μέσα στην κοινωνία χωρίς η Εκκλησία να προσπαθεί να την ευνοήσει, και δεν είναι μόνον χαρακτηριστική των απλών ανθρώπων, αλλά εμφανίζεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Υπάρχουν βέβαια πάντα οι πιο συντηρητικοί κύκλοι -ο διάκοσμος της Αγίας Σοφίας είναι αναμφίβολα τελείως ανεικονικός- αλλά δεν ακούγονται. Στα τέλη του 6ου αιώνα, ο στρατηγός Φιλιππικός, στον πόλεμο εναντίον της Περσίας, θέτει τον στρατό του υπό την προστασία της εικόνας της Καμουλίας. Λίγο μετά, ο Ηράκλειος θα κάνει το ίδιο, ενώ ο πατριάρχης Σέργιος θα καταφύγει στις εικόνες για να προστατεύσει την πολιορκημένη Κωνσταντινούπολη. Αν η λατρεία των εικόνων βάλλεται, βάλλεται από ανθρώπους εκτός του χριστιανισμού. Οι εβραίοι -και σύντομα θα τους ακολουθήσουν σε αυτό και οι μουσουλμάνοι- θα ψέξουν τους χριστιανούς για τη στάση τους απέναντι στα λείψανα, τον σταυρό, τις εικόνες, στο πλαίσιο της πολεμικής τους κατά των εβραίων οι χριστιανοί συγγραφείς, όπως ο Λεόντιος Νεαπόλεως, θα επινοήσουν επιχειρήματα υπέρ των εικόνων που θα ξαναχρησιμοποιηθούν και κατά την περίοδο της εικονομαχίας.

{tab=Προς μία Χριστιανική Πολιτεία;}

Ο χριστιανισμός όχι μόνον επιβάλλεται στον χρόνο, αλλά ταυτόχρονα μετασχηματίζει και τον χώρο, όπου εγκαθιστά τα μνημεία του, κέντρα μιας λειτουργικής ζωής γύρω από την οποία κινείται ολόκληρη η πολιτεία. Αλλά και βαθύτερες αλλαγές γίνονται, αν και με λιγότερο σαφείς τρόπους, εφόσον ο χριστιανισμός διαδίδει επίσης τις αξίες του σε μια κοινωνία που αλλάζει σιγά σιγά κάποιες συμπεριφορές της.

Η ειρήνη που αποκαταστάθηκε στην Εκκλησία ανοίγει τον δρόμο, μέσα στις πόλεις της αυτοκρατορίας, για μια νέα δραστηριότητα των δημοτικών αρχών και έναν οικοδομικό οργασμό, ο οποίος στηρίζεται εν πολλοίς στον δυναμισμό ενός πλατιά διαδεδομένου χριστιανικού ευεργετισμού. Τα κτίρια της λατρείας πολλαπλασιάζονται και γίνονται πιο μνημειακά. Πολλές από τις εκκλησίες που χτίζονται, συχνά από ιδιώτες δωρητές, είναι ταπεινές, αλλά η αγάπη για τη μνημειακότητα γίνεται σε άλλες περιπτώσεις αισθητή στις διαστάσεις και στην αρχιτεκτονική των κτιρίων. Εξελίσσεται επίσης η διακόσμηση, που χρησιμοποιεί συχνά το μάρμαρο ή την όλο και πλουσιότερη γλυπτοτεχνία, η οποία κατά τον 6ο αιώνα, επωφελείται από τη δραστηριότητα των εργαστηρίων της Προκοννήσου. Τα

ψηφιδωτά συμβάλλουν και αυτά στη λάμψη των εκκλησιών.

Τα χριστιανικά κτίρια διασπείρονται σε όλη την επικράτεια των πόλεων. Έστω και αν η καινούργια σχέση που διαμορφώνεται ως προς τον θάνατο δεν απαγορεύει πια να χτίζονται μέσα στην πόλη, τα *μαρτύρια* βρίσκονται συνήθως σε περιαστικές ζώνες ή στη *χώρα*. Από τα τέλη του 4ου αιώνα, το πλήθος των εκκλησιών στα χωριά και τις ιδιόκτητες γαίες, με τα βοηθητικά τους κτίρια που περιλαμβάνουν καμιά φορά και βαπτιστήρια, μαρτυρείται σαφώς από την αρχαιολογία για επαρχίες όπως η Παλαιστίνη και η Συρία, ενώ σταδιακά τα μοναστήρια έρχονται επίσης να αλλάξουν το τοπίο της υπαίθρου. Μέσα στις πόλεις, οι εκκλησίες είναι σε ορισμένες περιπτώσεις εντυπωσιακά πολλές, όπως αποδεικνύει η αρχαιολογία για τη μικρή πόλη της Μάνταμπα (στη σημ. Ιορδανία) ή, την Αίγυπτο, οι πάπυροι για την Οξύρυγχο και την Ερμούπολη.

Η εγκαθίδρυση των εκκλησιών υπακούει μόνον μερικώς σε συγκεκριμένα προγράμματα. Τα ιδιωτικά ιδρύματα εγκαθιδρύονται εκεί όπου θέλουν ή μπορούν οι ιδρυτές τους. Οι "καθολικοί ναοί" μπορεί να καταλαμβάνουν πιο εύκολα προνομιούχους χώρους, κυρίως ο μητροπολιτικός ναός της πόλης, με το βαπτιστήριο και το επισκοπικό μέγαρο. Η περίπτωση της Γάζας είναι παραδειγματική. Για τον 4ο αιώνα, ο Σωζομενός αναφέρει μια ισχυρή οικογένεια που οικοδομεί εκκλησίες και "μονές" σε μία κωμόπολη και στα περίχωρα της. Το μαρτύριο του Αγίου Βίκτωρα, που γίνεται όλο και εντυπωσιακότερο με τα χρόνια, βρίσκεται εκτός της πόλης μαζί με άλλα μαρτύρια. Η παλαιά μητρόπολη βρίσκεται επίσης, και για καιρό, εκτός των τειχών και, σε μια πόλη που είναι ακόμη έντονα ειδωλολατρική, πρέπει να φτάσουν οι αρχές του 5ου αι. για να κατεδαφιστεί ο αρχαίος ναός του θεού Μάρνα και στη θέση του να χτίσει ο επίσκοπος Πορφύριος μεγάλη βασιλική με την οικονομική αρωγή της αυτοκράτειρας Ευδοξίας.

Κατά το εορτολόγιο και σύμφωνα με τη θέληση του επισκόπου, ο κύριος εορτασμός ενός αγίου γίνεται μέσα στην πόλη, και τέτοιες εορταστικές ακολουθίες με *στάσιμα*, που τελούνται από τον επίσκοπο, μαρτυρούνται όχι μόνον για τα Ιεροσόλυμα και την Κωνσταντινούπολη αλλά και για ταπεινότερες πόλεις, όπως η Οξύρύγχος. Η λειτουργική ζωή ξεπερνάει τα όρια της εκκλησίας και! βγαίνει στους δημόσιους χώρους με τις γιορτές και τις τακτικές ή ευκαιριακές λιτανείες, που η Κωνσταντινούπολη τις γνωρίζει καλά και που είναι αρκετά σημαντικές ώστε να εκδηλωθεί το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα γι' αυτές.

Η Κωνσταντινούπολη, όπου είναι έκδηλη η ένωση του κράτους με την νέα θρησκεία και που η ακτινοβολία της θα είναι διαρκώς αισθητή σε όλη τη χριστιανοσύνη, είχε ευθύς εξαρχής, σύμφωνα με τον Ευσέβιο, τον χαρακτήρα χριστιανικής πόλης.

Στην πραγματικότητα, τα λίγα χριστιανικά κτίρια που μπορούμε να αποδώσουμε με βεβαιότητα στον Κωνσταντίνο δεν εντάσσονται σε ένα χριστιανικό πολεοδομικό πρόγραμμα. Το κυριότερο, οι Άγιοι Απόστολοι, εκτός από χριστιανικός ναός είναι και μαυσωλείο του ιδρυτή τους και υπό αυτή την έννοια κατέχουν σημαντική θέση στην τοπιογραφία των μνημείων της αυτοκρατορικής πόλης. Κατά τα άλλα, ο Κωνσταντίνος φαίνεται να έλαβε υπόψη του το χριστιανικό παρελθόν του Βυζαντίου: αυτό μπορεί να ισχύει για τον επισκοπικό ναό της πόλης, την Αγία Ειρήνη, και για τα *μαρτύρια* που ανήγειρε ή επέκτεινε, το δίχως άλλο
μαρτύρια
τοπικών μαρτύρων (ίσως του Αγίου Μωκίου, του Αγίου Ακακίου, του Αγίου Αγαθονίκου). Ο Κωνσταντίνος έχτισε χωρίς αμφιβολία το Μιχαήλιο του Ανάπλου, λίγα χιλιόμετρα βόρεια της πρωτεύουσας, στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου.

0 διάδοχος του, Κωνστάντιος Β', συνέβαλε επίσης στη χριστιανική όψη της πρωτεύουσας. Τροποποίησε τους Αγίους Αποστόλους, που περιλαμβάνουν στο εξής ένα αυτοκρατορικό μαυσωλείο χτισμένο κολλητά σε μία εκκλησία όπου φιλοξενούνται τα σκηνώματα των αγίων Ανδρέα, Λουκά και Τιμόθεου, κυρίως όμως έχτισε, δίπλα στην Αγία Ειρήνη, την καινούργια μητρόπολη, την Αγία (του Θεού) Σοφία, που εγκαινιάζεται στις 15 Φεβρουαρίου του 360. Η μεγάλη αυτή βασιλική, που καταστρέφεται από πυρκαγιά το 404, θα αντικατασταθεί στην ίδια θέση από άλλη, ακόμα μεγαλύτερη, που εγκαινιάζεται το 415 επί Θεοδοσίου Β' και παραμένει εν χρήσει μέχρι την πυρκαγιά του 532. Λίγο μετά το 400, οι εκκλησίες και τα μαρτύρια που έχουν κάποια σημασία στην Κωνσταντινούπολη σπανίζουν: η *Notitia urbis Constantinopolitanae*
καταγράφει 14. Κατά τη διάρκεια του 5ου αι., τα αυτοκρατορικά οικοδομήματα, που πολλές φορές οφείλονται σε αυτοκράτειρες, εμπλουτίζουν τον χριστιανικό διάκοσμο της πρωτεύουσας: η Πουλχερία, ή πιθανότερα η Βερίνα, η σύζυγος του Ζήνωνος, χτίζουν τα μεγάλα ιερά της Παναγίας στα Χαλκοπρατεία και τις Βλαχέρνες.

Τα ιδιωτικά ιδρύματα έρχονται να προστεθούν στις αυτοκρατορικές δωρεές. Συχνά τα χτίζουν μέλη της συγκλητικής τάξης και προσλαμβάνουν διάφορες μορφές: εκκλησίες και *μαρτύρια*
ασφαλώς, αλλά, ήδη από τα τέλη του 4ου αι., και φιλανθρωπικά ιδρύματα και από τον 5ο αι. και μοναστήρια. Η ζώνη που περικλείεται ανάμεσα στο τείχος του Κωνσταντίνου και εκείνο του Θεοδοσίου, είναι ελάχιστα αστικοποιημένη και προσφέρεται για τέτοιου είδους ιδρύματα, κυρίως μοναστικά. Εκεί ο πατρίκιος Στούδιος βάζει να χτίσουν, στα μέσα του 5ου αι., τη βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, γύρω από την οποία θα αναπτυχθεί ένα από τα σημαντικότερα βυζαντινά μοναστήρια. Ανάμεσα στους ιδρυτές μπορούμε να σημειώσουμε κατά τον 5ο αι. τον Άγιο Μαρκιανό, οικονόμο της Μεγάλης Εκκλησίας. Από οικογένεια συγκλητικών, νοβατιανός ως προς τις πεποιθήσεις αρχικά, προσχωρεί αργότερα στον ορθόδοξο κλήρο της Μεγάλης Εκκλησίας και αφιερώνει τη μεγάλη του περιουσία σε διάφορα ιδρύματα. Στα τέλη του 5ου και στις αρχές του 6ου αι., η Ιουλιανή Ανικία ολοκληρώνει τις κατασκευές που είχαν αρχίσει οι αυτοκράτορες προγονοί της και

προσθέτει τις δικές της, με το μεγάλο
μαρτύριο
του Άγιου Πολυεύκτου.

Η εποχή του Ιουστινιανού σηματοδοτεί ένα καινούργιο στάδιο. Ο Προκόπιος, στο έργο του *Περί κτισμάτων*, αποδίδει στον Ιουστινιανό, ή στον Ιουστινιανό και τη Θεοδώρα, την οικοδόμηση ή την ανοικοδόμηση τριάντα εκκλησιών και
μαρτυρίων
εντός της πόλης. Μπορεί να πρόκειται είτε για εξολοκλήρου νέα κτίσματα, όπως οι Άγιοι Πέτρος και Παύλος και οι Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός στο μέγαρο του Ορμίσδα, είτε για ανακαινίσεις παλαιών, ενίοτε αυτοκρατορικών ιδρυμάτων, όπως οι Άγιοι Απόστολοι ή οι εκκλησίες της Παναγίας των Βλαχερνών και της Ζωοδόχου Πηγής. Οι χριστιανικές κατασκευές του Ιουστινιανού στην Κωνσταντινούπολη αρχίζουν ήδη από τη βασιλεία του Ιουστίνου, αλλά οι καταστροφές που συνοδεύουν τη στάση του Νίκα το 532 δίνουν στον αυτοκράτορα την ευκαιρία να βάλει τη σφραγίδα του στην πόλη. Τότε ειδικά, όταν κάηκε η Μεγάλη Εκκλησία του Θεοδοσίου Β', βάζει να χτίσουν πάνω σε καινούργια σχέδια την Αγία Σοφία που θα είναι, μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, ένα από τα κέντρα της χριστιανοσύνης.

Με τα οικοδομικά έργα του Ιουστινιανού, τα χριστιανικά κτίρια της πρωτεύουσας μοιάζουν να εντάσσονται σε ένα πρόγραμμα που ο επισκέπτης μπορεί να διακρίνει καθαρά. Έξω από τα τείχη, όπως σημειώνει ο Προκόπιος, τα ιερά της Πηγής και των Βλαχερνών εκφράζουν απτά την προστασία που παρέχει η Θεοτόκος στην πόλη. Η διαδρομή που ακολουθούν οι αυτοκράτορες κατά τη θριαμβευτική επιστροφή τους στην πρωτεύουσα είναι διάσπαρτη με θρησκευτικά κτίρια: οι εκκλησίες στο Έβδομον, το 7ο μίλι δυτικά της Πόλης, ακολουθεί, κοντά στη Χρυσή Πύλη, το *μαρτύριο* του Άγιου Διομήδη και πιο μακριά, στο τμήμα της Μέσης που κατευθύνεται προς νότον, ο Άγιος Ιωάννης του Στουδίου, ενώ, τέλος, κοντά στο Παλάτιο και τον Ιππόδρομο, βρίσκεται το θρησκευτικό κέντρο της πόλης με τις εκκλησίες της Αγίας Ειρήνης και της Αγίας Σοφίας, έχοντας δίπλα τους τα κτίρια του Πατριαρχείου και, προς τα κάτω, της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων. Το βόρειο τμήμα της Μέσης οδηγεί στους Αγίους Αποστόλους, που συνεχίζουν να φιλοξενούν τις σορούς των αυτοκρατόρων. Οι πλατείες της πόλης -το Αυγουσταίο και ο Φόρος του Κωνσταντίνου- αλλά και οι μεγάλες λεωφόροι με τις στοές είναι το θέατρο θεαματικών τελετών, όπου οι αυτοκρατορικές πομπές συνδυάζονται με θρησκευτικές λιτανείες, ενώ η Μεγάλη Εκκλησία προσφέρει τώρα το αρχιτεκτονικό πλαίσιο που φαίνεται αδιάρρηκτα δεμένο με τη βυζαντινή λειτουργία.

Ο χριστιανισμός δεν περιορίζεται στις εξωτερικές μορφές μιας λατρείας. Στόχος του είναι να προωθήσει την ιδέα της γέννησης ενός νέου ανθρώπου και να διαδώσει συμπεριφορές που έρχονται σε ρήξη με το παρελθόν σε πολλά και θεμελιώδη σημεία: στη σχέση με τον

θάνατο, που παρουσιάζεται ως κοίμηση εν αναμονή μιας ανάστασης, σε μια καινούργια σχέση με το σώμα, το οποίο πρέπει να υποβάλλεται σε ασκητικές πρακτικές, αλλά που δεν θεωρείται κακό και καλείται να αναστηθεί με τη μορφή του ένδοξου σώματος, καινούργια στάση απέναντι στη σεξουαλικότητα, με επιμονή στην αξία της παρθενίας και της αυτοσυγκράτησης, ή απέναντι στα επίγεια αγαθά, με την πενία να αξιοδοτείται παραδόξως, καινούργιες σχέσεις με τον πλησίον επίσης, χάρη στην αγάπη, την caritas. Θα μπορούσε κανείς να περιμένει ότι η διάδοση των ιδεωδών του ευαγγελίου μεταμόρφωσε ριζικά την κοινωνία. Στην πράξη τα αποτελέσματα του εκχριστιανισμού φαίνονται ενδεχομένως απογοητευτικά. Πρέπει να σημειώσουμε ωστόσο τις δυσκολίες της έρευνας που βασίζεται κυρίως στην ιδιωτική σφαίρα: όταν ο Ιωάννης Χρυσόστομος συμβουλεύει τους γονείς να ανατρέφουν καλύτερα τα παιδιά τους, δεν καταφέρεται εναντίον των σχολικών θεσμών, αλλά δίνει σειρά συμβουλών για μια οικογενειακή ζωή που πολλές της όψεις μας διαφεύγουν. Έτσι, πολλές αλλαγές που οφείλονται στη διάδοση του χριστιανισμού μένουν κρυφές. Αντίστροφα πάλι, όπου διαγράφεται εξέλιξη, η σύνδεση με τον χριστιανισμό δεν είναι πάντα βέβαιη.

Κατά κανόνα, οι καινοτομίες, όπως μπορούμε να τις προσεγγίσουμε, φαίνεται να γίνονται αισθητές σε τρεις τομείς. 0 πρώτος είναι ο τομέας της οικογενειακής ζωής. Παρατηρούμε ότι δίνεται μεγαλύτερη αξία στη ζωή των μικρών παιδιών: η παιδοκτονία απαγορεύεται με νόμο του 374, ενώ η έκτρωση καταδικάζεται ηθικά, όπως και το να πωλούν οι γονείς τα παιδιά τους για δούλους. Ταυτόχρονα αποδίδεται μεγαλύτερο βάρος στην αγνεία, κυρίως των γυναικών: η εξέλιξη της αυτοκρατορικής νομοθεσίας στο ζήτημα του βιασμού αποτελεί ίσως σχετική ένδειξη. Ο χριστιανισμός κάνει αισθητή την επίδραση του στον γάμο και μάλλον πιέζει ώστε να αναγνωριστεί το αδιάλυτο της γαμήλιας ένωσης, μολονότι δεν καταφέρνει ώστε ο ρωμαϊκός νόμος να τροποποιηθεί στο σημείο αυτό. Το δεύτερο ζήτημα αφορά τη σχέση με το χρήμα. Το ευαγγελικό ιδεώδες της πενίας δεν αλλάζει μεν σφαιρικά την κοινωνία, αλλά παρατηρούμε πολλές καινούργιες συμπεριφορές: ιδιαίτερα τη δωρεά, υπέρ των φτωχών και της Εκκλησίας, τμήματος της περιουσίας ή ορισμένες φορές, όπως στην περίπτωση της Ολυμπιάδας ή της Μελανιάς, τη διαμοίραση ολόκληρων περιουσιών. Ο χριστιανικός ευεργετισμός που διαδίδεται είναι, κατ' αντίθεση προς τον ειδωλολατρικό του πρόδρομο, ηθελημένα διακριτικός, και συχνά οι δωρητές επιθυμούν να διατηρήσουν την ανωνυμία τους. Το τρίτο ζήτημα αφορά την κοινωνική φιλανθρωπία. Η ελεημοσύνη και η ανάπτυξη των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, προς όφελος των πάντων και όχι μόνον των χριστιανών, συνέβαλαν στη διάδοση του χριστιανισμού και παραμένουν ζωντανή πραγματικότητα. Η ελεημοσύνη μπορεί να θεσμοποιείται, περνώντας στα χέρια των επισκόπων και του κλήρου, αλλά εφαρμόζεται και από τους απλούς πιστούς. Τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, που διοικούνται από τον κλήρο, δημιουργούνται κατά κανόνα από ιδιώτες. Πέρα από τους φτωχούς και τους αρρώστους, οι χριστιανοί, και ιδίως οι επίσκοποι, ασχολούνται και με την τύχη των φυλακισμένων: το καθεστώς στις φυλακές τείνει να απαλυνθεί, όπως δείχνει σειρά νόμων από το 320 μέχρι το 409 που συγκεντρώνονται στον *Θεοδοσιανό Κώδικα*

.

Σε διάφορους τομείς, λοιπόν, η δράση του χριστιανισμού είναι αισθητή. Η αδράνεια όμως της κοινωνίας είναι σημαντική. Τα θεάματα προσφέρουν ένα ενδιαφέρον παράδειγμα. Ξέρουμε, πράγματι, ότι η Εκκλησία, που αντιμετωπίζει τα θεάματα ταυτόχρονα ως αντίζηλο και ως προσβολή στην ηθικότητα, πιέζει όσο μπορεί ώστε ορισμένα να απαγορευτούν. Ο Κωνσταντίνος, ήδη από το 325, απαγορεύει τους αγώνες μονομάχων, αλλά ο νόμος παραμένει ανενεργός και οι αιμοσταγείς αυτές συνήθειες εξαφανίζονται μόλις το 438-439, ενώ οι αγώνες με τα ζώα επιτρέπονται ακόμα. Οι μίμοι επίσης, που κρίνονται ανήθικοι από τους χριστιανούς και απαγορεύονται από τον Αναστάσιο, συνεχίζουν στην πράξη να παίζονται μέχρι το τέλος της περιόδου που μας απασχολεί. Σε αυτούς τους τομείς, όπως και σε άλλους πιο θεμελιώδεις -βασανιστήρια, δουλεία-, η επίδραση του χριστιανισμού αργεί να γίνει αισθητή, και η αυτοκρατορική νομοθεσία δεν μαρτυρεί καμία θέληση να εισάγει στην ζωή της αυτοκρατορίας τις αξίες που χαρακτηρίζουν τον χριστιανισμό. Για πολλούς χριστιανούς, το σωστό είναι να εγκαταλείπουν έναν "κόσμο" αδιάβροχο στις αξίες του χριστιανισμού και επικίνδυνο λόγω των πειρασμών που ενέχει, για να ζήσουν, στην έρημο ή στα μοναστήρια, βίο σύμφωνο προς το ευαγγέλιο.

{/tabs}